

Enhetskultur, debatt och historieskrivning

Etymologi är inte till stor hjälp när man skall finna förklaringar till att begrepp används på olika sätt i olika kulturer. Men när det gäller det finska orden för 'diskussion'/'debatt' kan etymologin för det finska ordet 'keskustelu'¹ användas för att illustrera ett uppenbart finländskt särdrag. Ordet 'keskustelu' har sin etymologiska rot i ordet 'keskus', centrum/mittpunkt, vilket signalerar en specifik riktning för den aktivitet vi kallar diskussion: det är frågan om en aktivitet, som skall leda till att vi når en gemensam mittpunkt, pudelns kärna, där vi uppnår en samstämmighet. Den finska logiken blir ännu tydligare när man kontrasterar den finska ordhistorien med etymologin för de europeiska motsvarande orden med rötter i latinets *dis-* (isär) och *quater* (skaka). I de språkområden där ordet 'diskutera' har denna latinska rot refererar begreppet etymologiskt sett till en process där människor skakas isär ifrån varandra.² En översättning av den finska metaforen keskustelu till en allmän-europeiskt metafor skulle resultera i ord såsom 'komkutera' eller 'konkutera', en metafor för någonting milkshakelikt. Ännu större blir kontrasten om vi tänker på det allmän-europeiska ordet 'debatt', som etymologiskt sett uttrycker inte bara att vi i en diskussion skakas isär utan rent av att förhållandena mellan kontrahenterna är ett krigstillstånd: kriga (*battere*) om (*de*) någonting.³

Historiskt sett är den finska konvergenskulturen stark. I denna kultur är individen inkluderad i ett system där synen på världen är likriktad liksom

också synen på hur världen skall se ut i framtiden. Denna kultur är ur ett jämförande perspektiv relativt öppen. Ett uttryck för detta är att Sverige fick en lag för tryckfrihet redan 1766.⁴ Öppenheten är emellertid av ett speciellt slag. Den har möjliggjorts av en konsensuskultur som är stark nog att självreglera bort opinioner som är avvikande.

Föremålet för denna uppsats är sprickorna i denna konvergens- och konsensuskultur. Med hjälp av en begreppshistorisk analys vill jag undersöka

-
- 1 Ordet 'keskustelu' förekommer första gången i tryck 1677, men fick först långt senare en etablerad ställning. Ordet 'keskustelu' har behållit sin position som det klart vanligare ordet i jämförelse med det inlånade ordet 'debatt', som har sin hemvist i eliternas språkbruk och som ger uttryck för en positiv värdering av detta slag av mänskligt praktik.
 - 2 Finskan har också ett annat ord för att diskutera, 'pohtia', vars substantivering, 'pohtiminen', emellertid mera motsvarar svenskans 'begrunda' än svenskans 'diskutera'. Om finskans 'pohtiminen' hade blivit det dominerande ordet för begreppet 'diskussion'/'debatt' istället för ordet 'keskustelu' hade den metaforsikt-etymologiska symmetrin med latinets *dis+quater* varit fullständig. För i bägge fallet finns rötterna i den agrara praxis att skaka agnarna från vetet.
 - 3 Jussila 1998; Häkkinen 1987; Itkonen 1969, 130, not 8.
 - 4 Följande länder som stiftade liknande lagar, vilket skedde först 200 år senare, var följande: Finland 1951, USA 1966, Danmark, Norge och Nya Zeeland 1970, Australien 1974 o.s.v.; Erkkilä 2010, 8.

hur man använt och uppfattat begreppet 'debatt'. Närmare bestämt vill denna uppsats undersöka i vilken utsträckning – när och i vilket sammanhang – man inte uppfattade åsiktsdivergenser som någonting *a priori* negativt, utan rentav som någonting positivt.

Att ett begrepp får positiv laddning efter att ha lanserats som ett ord med negativ laddning är ett allmänt känt fenomen. Begreppet 'demokrati' är förmodligen det kändaste exemplet på ett begrepp som under moderniseringsprocessen genomgott en omladdning från totalt negativt till ett positivt laddat begrepp.⁵ Begreppen debatt/diskussion har en liknande historia, utan att begreppshistoriker fäst speciellt uppmärksamhet vid detta.

BEGREPPHISTORISK PERSPEKTIV

I Reinhart Kosellecks berömda analys i boken *Geschichtliche Grundbegriffe* innebar det moderna genombrottet att politiska och sociala grundbegrepp blev ideologiserade, politiserade, demokratiserade och temporaliserade. En följd av denna förvandling var att begreppet debatt uppvärderades, "kanoniserades" som en positiv kategori som i själva verket var en förutsättning för att offentligheten skulle bli mera politisk och demokratisk. Det är i detta sammanhang intressant att konstatera att *Geschichtliche Grundbegriffe* inte tar upp begreppet diskussion/debatt vare sig som ett politiskt-socialt grundbegrepp eller såsom en analytisk variabel i modernitetsprocessen i paritet med variablerna ideologisering, politisering, demokratisering och temporalisering.

För att kunna gå vidare i denna analys gör jag en distinktion mellan a) en kanonisering som sker retroaktivt, liksom upphöjningen av personer till helgon också sker efter det att personen i fråga har dött, och b) uppvärderingsambitioner och -intentioner i form av illokuta handlingar i paritet med illokuta yttranden där talaren lovar, tackar, kräver och så vidare.⁶ I detta senare fall gäller det således att identifiera yttranden där talaren ger diskussionssituationen en positiv laddning och därmed upphöjer diskussionsbegreppet till en högre status.

Jag har haft svårigheter att spåra upp illokuta manifestationer. I den finska tidningspressen i början av 1800-talet kan man finna texter där man

förklarar att pressen behövs (som en tredje eller fjärde statsmakt) för att servera beslutsfattande myndigheter och i sista hand landets regering alternativ kunskap – till exempel kunskap om hur folket resonerar, det vill säga kunskap om folkopinioner. Men i denna argumentation är det fortfarande inte fråga om att kanonisera en praktik som skulle bestå av att man i offentligheten bryter åsikt mot åsikt. Här finns fortfarande inte idén om att denna praktik är ett nödvändigt element i en sund politisk kultur.⁷

När Topelius skriver att det var i studentnationerna på 1830-talet som parlamentariska praktiker första gången tillämpades i Finland,⁸ är det tänkbart att vikten av dessa praktiker fördes fram i propagandistiska, illokuta, retoriska yttranden på nationsmötena. Detta är en hypotes, som jag inte har möjlighet att närmare undersöka inom ramarna för denna uppsats.

Om vi vänder blickarna mot mobiliseringen av breda folklager var det i första hand tackvare väckelsen som undersåtarna/medborgarna delade upp sig i skilda opinionsläger, i ett "vi" och i ett "de andra". Detta manifesterades när de väckta bröt mot bänkordningen i kyrkorna, ifrågasatte husbondens auktoritet, visade att de ansåg att skötseln av hushållets och bygemenskapens praktiska angelägenheter var av sekundär betydelse i förhållande till frågan om frälsningen, tog ställning för väckelsens representanter i rättegångarna mot väckelsen, deltog i penninginsamlingarna för hednamissionen, och slutligen genom att de mutade in en egen tidnings-offentlighet.⁹

Väckelsens egna tidningar innehöll emellertid inga pro et contra debatter, speciellt inte under väckelsens första skede på 1830- och 1840-talet. Det var inte möjligt, icke minst på grund av att censurmyndigheterna såg till att de nya, religiösa tidningarna inte publicerade polemiska diskussionsinlägg. "Polemik" var ett existerande begrepp, som emellertid var negativt laddat speciellt i överhetens tankevärld.

Men offentliga polemiker förekom. Väckelsen själv gav upphov till flere offentliga debatter. Den mest kända var mellan Johan Ludvig Runeberg och Lars Stenbäck, varom mera längre fram. Men det fanns också andra debatter, till exempel om missionsarbetet. Zacharias Topelius skrev att missionen

inte hörde till kyrkans grundläggande uppgifter, varvid Carl Henrik Alopæus svarade i *Borgåbladet* att det var en skam för Finland att man som enda protestantiskt land i Europa endast visade likgiltighet för hednamissionen.¹⁰

Men dessa debatter var inte illokuta talhandlingar. Uppvärdningen av den offentliga åsiktsbrytningen till en inte alltigenom negativ företeelse var – åtminstone i finska förhållanden – en process, där uppvärderingen skedde i efterhand. Av denna anledning har det varit nödvändigt att vända sig till ett källmaterial som uttryckligen problematiserar den historiska utvecklingen.

Som analysmaterial har jag valt Bernhard Estlanders översiktsverk över autonomitiden i Finland, *Elva årtionden ur Finlands historia I: 1808–1878*, i första hand av den anledning att han hörde till de liberala skriftställarna, som man kan förvänta sig att hade en särskild förståelse för betydelsen av debatter och parlamentariska praktiker. Jag har i denna artikel velat se var jag hamnar om jag listar upp de formuleringar där Estlander noterar att historiska aktörer var av olika åsikt.

Innan jag övergår till att redovisa analysen av Estlanders text vill jag ange den historiska kontexten, det vill säga framföra ett par teser om det särregna i den finska och svenska konsensuskulturen. Dessa teser skall göra det möjligt att förstå varför det var speciellt svårt att i Finland (och Sverige) förvandla ett negativt laddat debattbegrepp till ett positivt laddat.

ENHETSKULTUREN: EN FRÅGA OM INKLUSION MER ÄN OM HOMOGENITET

I motsats till det övriga Västeuropa förde reformationen i Norden samman den andliga och världsliga makten i Norden till en regimform, där kyrka och stat utgjorde två funktioner av samma organiska kropp. Detta var ett viktigt moment i berättelsen om de unika nordiska en-normssamhällena. Kyrka och stat gav uttryck för en samlad auktoritet, inte för två rivaliserande. Auktoriteten fick en i grunden religiös uttolkning. Beslutet vid mötet i Uppsala 1593 har uppfattats som en slags grundlag för stat och kyrka där enhet och ”samdräkt” starkt poängterades, en filosofi som också den karolinska kyrkolagen från

1686 omfattade.¹¹ Tolkningsuppdraget togs i hög grad om hand av det lärda ståndet, som i de två nordiska rikena entydigt betydde prästerståndet. I lutherska länder söder om Finska viken, Östersjön och Nordsjön (det vill säga också Estland) avsågs med det lärda ståndet präster och jurister, vilket visade att det fanns rivaliserande auktoriteter.

Enhetskulturen avsätter sina distinkta fotspår också i lokalsamhällets geografi. Offentligheten i de förmoderna nordiska bondesamhällena hade ett klart och tydligt rumsligt fokus i den lokala kyrkan, ett lokalt centrum som också omfattade kyrkbacken framför kyrkan kring vilken lokalsamhällets hela sociala och kyrkliga liv kretsade. I det medeltida Europa utgjorde kyrkoportalen, *sub portico, in atrio, ante gradus ecclesie*, den givna platsen där man sökte lösningar på juridiska konflikter, svor eder, signerade olika slag av kontrakt och där personer som sökte asyl erbjöds säkerhet. Portalen var därför ofta rödmålad, *rode dure*, och flankerad av *duos leones*, vilket gav denna plats dess särskilda symboliska auktoritet.¹² Argumentet här är att Norden gick sin egen väg. I den nordeuropeiska periferin uppstod bara en ringa differentiering av det offentliga geografi. I det kontinentala Europa uppstod det en variation av olika, inbördes rivaliserande offentliga platser för olika slag av social interaktion. Den samhälleliga

5 Dunn 2005; Ihalainen 2010.

6 Jfr Austins distinktion mellan locutionary act (saying something about reality), a perlocutionary act (intended to have an effect on the listener), or something in between, an illocutionary act (of promising, thanking, demanding).

7 Zilliacus 1985.

8 Topelius 1902.

9 Se Ilkka Huhtas artikel i detta nummer av *Teologisk Tidskrift*.

10 Informationen om hednamissionen var samtidigt ett uttryck för ett speciellt slag av reciprocitet. Liksom alltid när offentlighetsklimat styrs av en aktiv censur uppstår det ett behov av att testa gränserna för vad man kan säga i tryck. I väckelsens fall gällde det att testa gränserna för hur mycket man fick informera om missionsarbetet. Att kalla denna form av maktspel för ett slag av debatt är dock ett sätt att tänja på begreppet debatt som strider mot den gängse idén om att debatt uttryckligen betyder att bryta verbaliserade argument mot varandra.

11 Laine 1996.

12 Deimling 1995.

mentaliteten utformades därför annorlunda i det materiellt fattigare Norden – i enlighet med en rural enkelhet. I de nordiska bondesamhällena förblev kyrkan och det offentliga rummet utanför kyrkan den dominerande platsen för social interaktion. Härifrån informerades allmogen i form av kungörelser. Platsen framför kyrkan var samtidigt den viktigaste platsen för horisontell kommunikation – i första hand gällande materiella och ekonomiska angelägenheter – mellan lekmännen i den lokala församlingen.¹³

Berättelsen om de nordiska länderna som konformistiska en-normssamhällen med en stark konsensuskultur sträcker sig således lång tillbaka i tiden. Det är i denna konformism vi finner en gynnsam jordmån för framväxten av universalistiska, demokratiska praktiker i de moderna nordiska välfärdssamhällena. Den i komparativt perspektiv höga graden av kulturell, etnisk och religiös homogenitet är en sida av denna konformitet. Men ännu viktigare är den långa raden av ovanligt fungerande inklusionspraktiker i de nordiska samhällena: genom att inlemma den vuxna befolkningen i samhället och se till att alla vuxna är sysselsatta med produktivt arbete (arbete istället för filantropi), genom ett pedagogiskt program som likriktar världsåskådningen (nordisk läskunnighet), genom att integrera (den ägande, manliga) befolkningen i de lokala beslutsprocesserna (lokala stämmor) och genom att integrera så breda skikt som möjligt i produktionen och distributionen av praktisk och nyttig kunskap om näringslivets olika delområden (hushållningssällskapen).¹⁴

OFFENTLIGA STÄLLNINGSTAGANDEN UTAN KRAFT ATT SKAPA EN DYNAMISK OPPOSITION

För att åstadkomma offentlig debatt måste det finnas personer som tar offentlig ställning. En analys av debattens historia inbegriper således också en analys av de offentliga ställningstagandenas historia. Varje adekvat analys av dessa måste som utgångspunkt acceptera det faktum att den enskilde individen möjligheter att ta offentlig ställning var mycket begränsad i det tidigt moderna Europa, inklusive Norden. Reformationstidens strider, liksom

de religiösa konflikterna som följde med dem under de följande seklerna, var den ram inom vilken man i första hand kunde ge offentligt uttryck för egna idéer och värderingar. Dessa kunde man uttrycka till exempel genom att välja särskild klädsel och hårklippning, eller genom att välja särskilda bönböcker. I Norden var det först under 1800-talet som den enskilde individen fick möjlighet att offentligt ta ställning i samhälleliga, icke-kyrkliga frågor, och då inom nykterhetsrörelsens ramar.¹⁵

Ur ett jämförande perspektiv var de religiösa striderna i Norden före 1800-talet föga upprivande. Reformationen i Norden var en process som styrdes uppifrån i motsats till reformationen i övriga Europa, där den gav uttryck för en protest nerifrån. Således lyckades inte den nordiska reformationen ge begreppet opposition en framträdande plats i de nordiska lutheranernas mentala landskap. Reformationen i Norden var framgångsrik i den bemärkelsen att den förhindrade samhället att splittras upp i aggressiva, antagonistiska subkulturer, som i Tyskland, Polen, Nederländerna, Ungern och England.

Inte heller den ”andra reformationen”, det vill säga den pietistiska mobiliseringen i början av 1700-talet, polariserade de nordiska samhällena. I detta sammanhang är det upplysande att vända blicken mot svenska Pommern, som följde tyska och inte svenska praktiker genom att vara kyrkligt oberoende av Sverige och ha en rättkultur som inte var svensk utan med flere rivaliserande juridiska auktoriteter såsom hansatidens lagar, kanonisk rätt och romersk rätt i tysk tappning. Svenska Pommern dabbades av flera religiösa stridigheter och pietismen hade i denna del av det svenska riket en starkt polariserande effekt. Samtida observatörer var medvetna om dessa skillnader mellan det svenska Pommern och det övriga svenska riket. I Pommern finner man en förringande hållning gentemot det konforma kyrkliga klimatet i Sverige, en kyrksamhet utan debatt eller originella tänkare.¹⁶

Pietismen var tillsammans med upplysningen de två politiska företeelser i 1700-talets Europa som mera än andra polariserade och mobiliserade samhällena i olika läger. Man kan i detta sammanhang hänvisa till den danska ärkebiskopen, Erik Pontoppidan (1698–1754) och låta honom framstå

som ett paradigmiskt fall. Dels reformerade han den danska kyrkan på ett sätt som tillät också pietisterna att känna sig hemma i den. Men han bidrog inte bara till att neutralisera pietismen, utan han lyckades också ge detta samhällsliga nyckelbegrepp, liksom också upplysningsbegreppet, en helt och hållet annorlunda logik, en logik som var allt annat än polariserande och mobiliserande. Pontoppidan använde dessa begrepp för att beskriva egenskaper som alla människor ägde i högre eller lägre grad. Istället för att konnotera till opposition fick dessa två begrepp en pedagogisk dimension – det finns en innerlighets- och en upplysningspotential i en var av oss, potentialer vi alla måste utnyttja och utveckla – som gjorde att begreppen inte kunde användas till att skilja ”vi” och ”de andra” åt.

1700-talets kritiskt sinnade själar i Europa, som höll till söder om Öster- och Nordsjön, samlades i egna kottier och sällskap i synnerhet inom hemliga associationer av frimurartyp. Associationsprincipen var en innovation som också togs i bruk i de nordiska länderna under senare hälften av 1700-talet. Men dessa organisationer blev i de nordiska länderna delar av ett etablissemang som lojalistiskt stödde monarken och kyrkan i absolut kontrast till de hemliga ordnarna speciellt i det latinska Europa.

Denna diagnos av det gamla svenska riket strider mot centrala teser i svensk historieskrivning. För det första var det vanligt i svensk historieskrivning, speciellt på 1800-talet, att framställa den svenska historien från och med senare delen av 1600-talet som en enda serie av revolutioner. Implikationen av en sådan berättelse är att det måste ha funnits starka oppositionella rörelser. För det andra har frihetstiden (1721–1771) samstämmigt framställts som en kontinuerlig strid mellan hatt- och mösspartiet, där regeringsmakten skiftade från det ena partiet till det andra och förpassade det andra partiet till oppositionsställning. Detta är historiska sanningar liksom det faktum att det under denna period fördes häftiga publika debatter om centrala politiska frågor, såsom frågan om ståndsprivilegiernas berättigande. Även om dessa påståenden äger sin historiska riktighet, var det också sant att 1) oppositionen i det politiska medvetandet uppfattades som små grupper inom en smal politisk elit och/

eller 2) det saknades en repertoar av partipolitiska symboler, institutioner (föreningar) och traditioner som skulle ha rotfäst sig i den svenska politiska kulturen och varit attraktiva nog för följande generations politiker att tillägna sig och inkludera i sin egen retoriska arsenal.

Söderut i Europa hade de politiska grupperingarna (redan med kampen mellan påvetrogna guelfer och kejsartrogna ghibelliner) länge utgjort ett självklart inslag i den politiska kulturen. Men också här dröjde det till slutet av 1700-talet innan termer såsom parti och opposition kunde laddas inte bara med negativt men också positivt innehåll. Allt sedan Aristoteles utgav *Politeia* hade det varit en självklarhet i det europeiska politiska tänkandet att *polis* består av en helhet som är större än dess delar. Parti/fraktion (gr. *stasis*) var negativt laddat, emedan partiet ser till gruppens bästa och inte helhetens. Inte heller nya tidens nytänkare (utopister, leveller eller puritaner) kunde uppfatta partiet som någonting positivt. Tories och whigs kunde försvaras sin existensberättigande så länge deras anhängare kunde påstå att de företrädde nationens och inte partiets intresse. Upplysningstidens idéer om kontrakt och avtal var dock ägnade att underminera traditionella organiska metaforer om samhället som en kropp. Men först med Edmund Burke (1729–1797) i England, åt följd av James Madison (1751–1836) och Thomas Jefferson (1743–1826) i USA, artikulerades argumentet att opposition (principled opposition) kunde vara någonting positivt, i motsats till begreppen parti och fraktion som fortsättningsvis entydigt uppfattades som negativt.¹⁷ I Finland lättade skepsisen mot partiinstitutionen först på 1870-talet.

13 Tommila 1988; Huhta 2001; Widén 2002; Nielsen 2009.

14 Stenius 2010.

15 Denna möjlighet skapade olika typer av debatter beroende på om scenen bestod av gamla, etablerade stater såsom England och Sverige eller av osjälvständiga nationer såsom Irland, Polen, Litauen, Ukraina och Finland. I det förra fallet användes denna möjlighet för att demonstrera partikulära (sektaristiska) intressen, i det senare fallet tillhörighet, antisektaristisk lojalitet med den nationella helheten i en anda av konsensus; Stenius 2010.

16 Önnersfors 2003.

17 Ball 2009.

FRÅN POSITIONSBESTÄMNING I EN VERTIKAL KOMMUNIKATION TILL ORDVÄXLING I EN HORIZONTAL KOMMUNIKATION

Jag har valt Estlanders historiska översikt som analysmaterial eftersom han kunde tänkas mer än någon annan ha uppfattat den starka konvergens- och konsensuskulturen som ett problem, som ett element i den finska kulturen som fungerat som en hämsko. Min analys visar att detta var inte fallet även om Estlander i övrigt ger prov på sensibilitet när det gäller att beskriva hur åsikter konfronteras med motåsikter. Estlander är tillräckligt mycket historiker för att förstå att en historieskrivning värd namnet handlar om konfrontationer. Han är också en historiker som förstår att beskriva ståndsamhället på ståndsamhällets villkor och inte analysera dess politiska kultur med normativa begrepp hämtade ur en parlamentarisk diskurs. Han är medveten om skillnaderna mellan ett vertikalt kommunikationssystem i det pre-moderna samhället inom det gamla svenska riket och nya slag av horisontell kommunikation under autonomins första tid, även om han inte använde sig av denna krångliga terminologi.

Min analys av Estlander bygger på nämnda paradigmskifte: den samhälleliga, politiskt offensiva kommunikationen i det gamla ståndsamhället var hierarkisk, för att inte säga bipolar. Dock fanns det ett litet legitimt utrymme för horisontell ordväxling inom en elit, till och med i form av ständsoverskridande umgänge, ett utrymme som var noga reglerat och i vissa situationer också noga bevakat. I övrigt var kommunikationen i första hand kungörande, en form av kommunikation som kan sägas vara den absoluta motsatsen till debatt.¹⁸

Maktelitens inre strider under tiden före riks-sprängningen uppmärksammas inte av Estlander, med undantag för Anjalaförbundet, som han betecknar som en adelsopposition – och som är ett av de få företeelser han betecknar med ordet opposition.¹⁹ Anledningen till att han nämner denna konfrontation, vilket i själva verket utgör öppningen till hela bokverket, är att han anser att den har en betydelse för förståelsen av Finlands ställning under de turbulenta åren 1808–1809. Orsaken till att han

inte nämner andra konfrontationer är att han inte anser dem relevanta för en berättelse om det autonoma Finlands historia.

När han skriver om de oroliga krigsåren 1808–1809 och åren omedelbart efter kriget redogör Estlander för den nya maktelitens olika sätt att se på styrelsen för och skötseln av den nya administrativa enheten.²⁰ Det fanns olika åsikter,²¹ men det fanns inga etablerade eller legitima arenor där man kunde ifrågasätta grundläggande ”sanningar” om den högsta makten. När Estlander beskriver Gustav IV Adolfs sista tid som regerande monark talar han om ”muren” mellan honom och hans ämbetsmän, inte om opposition, utan om ett slags systemkris där det inte fanns någon legitim plats för ämbetsmän som inte följde sin styresmans linje.²²

På tal om Anjalaförbundet nämner Estlander hur man nedifrån, inom sockenstämmor, riktade kritik mot Anjalaförbundet, en kritik som beskrivs som allmogens sätt att ge uttryck för sin kungatrot.²³ När han beskriver de stormiga åren 1808–1809 fortsätter han på samma tema. Borgarna i Åbo och allmogen i många socknar vägrade delta i val där man skulle utse representanter till en hyllningsdelegation som skulle uppvakta de nya makthavarna.²⁴ Karelarna och ålänningarna gjorde motstånd, ”bönderna skickade budkavle mellan socknarna och beväpnade sig med störar och lodbössor”.²⁵ Överheten böjde sig inför de nya makthavarna, allmogen protesterade. Men dessa två opinioner möttes inte på en gemensam arena. Då regeringen krävde en trohetsed 1808 ”böjde sig domkapitlet, hovrätten och länsstyrelsen för det ryska maktbudet”.²⁶ Och vidare: ”Den bildade klassen fogade sig i allmänhet i den ryska edens avläggande; men bönderna tredskade. De infunno sig icke vid tingen, de vägrade hårdnackat att ’svära sig åt ryssen’, de betraktade med harm de herremän, som påtagit sig detta underkastelsens märke”.²⁷

Den bipolära konstellationen var en självklarhet. Som en illustration av detta faktum skriver Estlander om Armfelts sätt att definiera motsatsen till den överhetliga polen i detta bipolära system. Armfelt lokaliserar roten till det onda, protesterna nedifrån, till Åbo och beskriver denna stad som ”den infama hållan Åbo (med) dess träskallar, barbarer och bovar”.²⁸

Protesten hade i första hand en vertikal riktning. Man skickade budkavlen, men det var inte fråga om en ordväxling. Estlander ser sig i protesterna ”märka en tydlig demokratisk rörelse” riktad mot den ryska arvfjenden och ”herrarna i eget land”, där ordet herrar uppträder inom citationstecken.²⁹ Demokrati betyder i detta sammanhang ett tryck nedifrån, inte en fråga om horisontell, reciprok diskussionen. Självförståelse och att ge uttryck för hur man uppfattade sin egen position var det väsentliga, inte att skapa arenor för horisontell kommunikation.

När Estlander riktar blicken mot styrelsens högsta punkt, regenten själv, tillskrivs denne inte åsikter och opinioner. Det kan man förstå mot bakgrunden av att en autokrat inte har åsikter utan en vilja. J. A. Ehrensvärd förslog att Västra Kyrkogatan skulle om döpas till Alexandersgatan, men kejsaren valde att istället kalla den Unionsgatan. Estlander kallar inte detta för en åsikt, utan en enväldshärskares vink.³⁰

DEN ALLMÄNNA OPINIONEN

Estlander fäster speciellt uppmärksamhet vid att elitens och allmogens synpunkter skar sig mot varandra. Han ställer denna konflikt i ett europeiskt perspektiv. Han säger att år 1812 drabbades Finland av en ”världskonflikt”. Det gällde att ha en åsikt om huruvida Napoleon skulle lyckas med att besegra Alexander: ”Två motsatta riktningar gingo genom vårt land”, ”inom ofrälseståndet gick en underström av tillgivenhet mot Sverige”, men man vågade inte ge uttryck för sin misstro mot Ryssland, medan de högre ämbetsmännen höll på kejsardömet.³¹

Ordet opinion implicerar att det finns flere åsikter sida vid sida. I samband med att Estlander uppmärksammar att det fanns en repertoar av åsikter, introducerar han uttrycket ”den allmänna opinionen”, alternativt ”allmänna meningen” såsom ett nytt element i berättelsen om kommunikationsformernas förändringar. Om Sprengporten skriver han att ”(d)en allmän opinion i Finland har fast och bestämt avvisat de sprengportenska ståndpunkten”.³² Om Carl Olof Cronstedt skriver han att denne fram till Sveaborgs kapitulation 1809 var hjälten från slaget vid Svensksund och att därför gick ”den allmänna meningen – – honom med utomordentligt förtroende tillmötes”.³³ Estlander skriver att

chocken då Cronstedt gav upp Sveaborg lede till att folket greps av en lika total förtvivlan.³⁴ Estlander pekar ut en dominerande hållning. Utpekandet har ingenting med plebicitära praktiker att göra, utan uttrycker endast att det finns personer (samtidsbedömare eller senare generationers historiker) som anser sig kompetenta att bedöma vad som är den dominerande åsikten, och att det finns ett tryck nedifrån som överheten på ett eller annat sätt måste hantera.

18 Stenius 1987.

19 Estlander 1929, 2.

20 Sprengporten ansåg 1808 att en finsk lantdag skulle sammankallas, medan Carl Henrik Klick ansåg att det inte behövdes (Estlander 1929, 40); Mannerheim och Sprengporten hade olika åsikter om varför man skulle sammankalla lantdagen 1808 (Estlander 1929, 74); den högsta adeln kände allt mer avsky, t.o.m. hat, för Gustav IV Adolf (Estlander 1929, 60); Adlercreutz, som ledde kuppen mot kungen, representerade en hållning som mötte på kritik i Finland (Estlander 1929, 83); i förhållande till den nya ryska styrelsen försvarade Tengström, Mannerheim och Gadolin finska rättigheter (egen lantdag, eget mynt och upplösningen av militären) mot Speranski (Estlander 1929, 94–98); Speranskis fall väckte olika slag av reaktioner i Finland (Estlander 1929, 113).

21 Positionsbestämningen var enligt Estlander inte mera rigid än att en och samma person kunde byta åsikt. Således skriver Estlander att J. A. Ehrenström uppvisar en ”utvecklingsgång karakteristisk för tiden”. Från att ha varit fritänkare och republikan förvandlades han – genom upplevelserna av Anjalaförbundet, mordet på Gustav III och allt vad Napoleon hade ställt till med – till en monarkist och revolutionens fiende. Estlander 1929, 124–125.

22 Estlander 1929, 17, 60.

23 Estlander 1929, 12. Denna typ av opinionsyttring var naturligtvis helt i enlighet med rikets gamla traditioner. Estlander nämner att vid Augustin Ehrenstärds begravning 1772 framfördes ”stora hyllningar från allmänhetens sida”. Estlander 1929, 6.

24 Estlander 1929, 45, 69.

25 Estlander 1929, 47–52.

26 Estlander 1929, 42.

27 Estlander 1929, 42.

28 Estlander 1929, 120.

29 Estlander 1929, 43.

30 Estlander 1929, 121–122.

31 Estlander 1929, 114.

32 Estlander 1929, 31.

33 Estlander 1929, 32.

34 Estlander 1929, 38.

Begreppet ”allmänna opinionen” rubbade inte i grunden det vertikala, bipolära grundmönstret. Här ges ingen antydning om att opinion måste föregås av en diskussion. I dessa fall kommuniceras endast att opinionen ger uttryck för en positionsbestämning.

ARWIDSSON

När Adolf Ivar Arwidsson stiger in på scenen tillför Estlander ett ytterligare element i berättelsen om kommunikationsformernas förändringar. Kommunikationsstrukturen är fortfarande i grunden bipolär, men det nya som Arwidsson, i enlighet med Estlanders berättelse, introducerade var en strategi där det viktiga bestod i att påverka den allmänna opinionen och på det sättet påverka det budskap som förmedlades nedifrån från medborgarsamhället till landets styrelse, för att sedan åter spridas tillbaka till medborgarsamhället.

Estlander skriver att Arwidsson under ett besök i Sverige ”mottagit djupa intryck av det medborgerska intresse, som levde i det svenska samhället, helt annat än hemma i Finland”.³⁵ Inspirerad av dessa upplevelser gav han sig i kast med att bygga upp nya fora, och samtidigt göra bruk av dessa för att kunna påverka utformandet av den allmänna opinionen. Han satte igång majfesterna med sång och marscher ut från staden, varvid man sjöng sånger såsom ”Kring Sveas fana samlas vi”.³⁶ Han skrev anonyma artiklar i tidningar som utkom i Sverige, till exempel artikeln ”Brev från Finland” tryckt i *Extra Posten* i Stockholm, där han förklarar att den som är tyst och passiv bryter mot kristen etik. Han vill ”skaka vederbörande ur sin långa syndasömn”. Han skrev att Borgå lantdag var ett enda kryperi med syfte att avväpna folket och ställa det att ”som en tandlös gubbe födas i det stora rikets invalidhus”.³⁷

Arwidsson uttryckte, enligt Estlander, tillfredsställelse över att hans publicerade brev mottogs positivt.³⁸ Detta, tänkte han, skulle leda till att styrelsen kunde rätta till felet i sin egen politik. Enligt Arwidsson gällde det för regeringen att utveckla konstitutionen, införa tryckfrihet och rätten att få kritisera regeringens handlingar, att råda bot på spannmålsbristen, införa näringsfriheten och göra livegna böner fria.³⁹ 1821 förkunnade han i sin tidning *Åbo Morgonblad* att en nation har bara en reli-

gion och således också bara ett språk, det vill säga i det finska fallet finska.⁴⁰ Estlanders uppfattning om Arwidsson utgår ifrån att denne hade en holistisk grundsyn, som gör det rimligt för oss att tänka att Arwidsson också ansåg, att på samma sätt som nationen har bara ett språk och en religion, på samma sätt har nationen bara en politisk hållning. Det gällde att se till att denna hållning var den ”rätta”. Pluralism hade inget egenvärde. Tryckfriheten var ett medel att komma den rätta politiska hållningen på spåret. Tryckfriheten skulle införas för att göra kommunikationen nedifrån upp i det bipolära systemet effektiv.

När Estlander skriver om kejsarens besök i Finland 1819, nämner han att kejsaren under sitt uppehåll i Idensalmi samspråkade med Arwidsson. Kejsaren meddelade att han önskade fortsätta diskussionen med Arwidsson när kejserliga touren skulle nå Åbo. Men Arwidsson infann sig aldrig!⁴¹ Estlander citerar Arwidsson att ”(j)ag är ingen lyckosökare”.⁴² den som eftersträvar att få ett direkt samtal med kejsaren ger uttryck för inställsamhet.

Estlander skriver att den läsande allmänheten börjat ”skaka betänksamt på huvudet och prenumeranterna föllo ifrån”.⁴³ Estlander skriver att Arwidsson förbittrades och citerar honom: ”Vad det är för ena förbannade svamphjärnor och kalla gråstenssjälar”.⁴⁴ Men Arwidsson tystnade inte, ”obekymrad om vederbörandes kitslighet hade Arwidsson fortsatt sitt skriftställereri (i tidskriften *Mnemosyne*), anonymt som vanligt”. Kritiken riktades inte enbart mot landets styrelse. Småsinnet hos de olika samhällsklasserna fick sin beskärda del av kritiken. Om militären hette det: ”Den är sig lik i alla land. Pli, snörd rock, sällskapsbildning, rikt förråd av svordomar – och målningen är färdig”. Estlander konstaterar att yttrandet om militärens egenheter ”förefaller oss oskyldigt”, men att dessa ord väckte stor uppståndelse och fick konsekvenser för Arwidsson. Kejsaren befallde att Arwidsson skulle förvisas från universitetet.⁴⁵ Och Johan von Bonsdorff, som hade rest krav på laga dom och rannsaking i detta ärende, befalldes att begära om avsked. Eventuellt som ett svar på Arwidssons oförskämdhet drogs *Åbo Morgonblad* in. ”Nio månader levde detta första försök till en politisk tidning hos oss”.⁴⁶

På basen av Estlanders beskrivning av Arwidssons bedrifter frågar sig läsaren om Arwidsson överhuvudtaget kan kallas ”debattör”. Arwidsson framstår som en förkunnare, sanningssägare för att inte säga ”sanningssägare”. Estlander ger ingen antydning om att Arwidsson skulle ha eftersträvat en horisontell, reciprok kommunikation medborgarna emellan. Arwidsson visste sanningen, läsaren teg. När det gäller den vertikala kommunikationen, visade kejsaren en vilja att diskutera, men Arwidsson ställde inte upp. Estlander skriver att Arwidsson var romantikens representant i Finland, ”såvida överhuvudtaget romantiken är hos oss representerad”. Att han i Idensalmi avstod från Alexander I:s nådebevisning var ”en romantisk gest”, ett prov på kompromisslöshet, en hjälteroll som gav uttryck åt en jag-är-inte-den-som-fjäskar-för-överheten-attityd. ”Romantiken vände ryggen åt nyttighetssynpunkterna”.⁴⁷ Estlander menar här att ”debatt” hade varit att föredra och mera pragmatiskt än yviga romantiska gester.

SNELLMAN

Under rubrikerna ”Den runebergiska väckelsens tid”, ”Den finska väckelsen: den litterära, den religiösa, den nationella” och ”Den ekonomiska väckelsen. Kulturlivet på 1840-talet”⁴⁸ beskriver Estlander hur den horisontala kommunikationen med syfte att påverka den allmänna opinionen blev allt effektivare under 1830- och 1840-talet. Studenterna får stor plats i denna berättelse. Estlander noterar motsättningen mellan de äldre etablerade professorerna och den rabulistiska kretsen kring Lördagssällskapet och kring Helsingfors lyceum.⁴⁹ Men frågan är om berättelsen om studenternas kamp tillför något nytt element i detta avseende. Estlander fäster stor uppmärksamhet vid studenternas och Johan Vilhelm Snellmans försvar av den akademiska friheten. Det är möjligt och troligt att Estlander i den akademiska friheten inbegrep rätten att fritt lägga fram teser som sedan i fri debatt skulle kritiskt granskas. Men i Estlanders berättelse är det inte denna rätt som står på spel, utan universitetets jurisdiktion, rätten att få verka inom universitetskorporationen utan inblandning från myndigheternas, inklusive polismyndigheternas sida.⁵⁰ Det var universitetets

autonomi, som var föremål för Snellmans agitation, skriver Estlander. ”Denna process väckte stort uppseende och befäste bland ungdomen Snellmans rykte som den akademiska frihetens oböjliga försvarare och martyr”.⁵¹

När Snellman agiterade för den nationella saken fanns det, enligt Estlander, ett element av debatt. Som kurator för den österbottniska studentavdelningen uppmuntrade Snellman studenterna att

35 Estlander 1929, 128.

36 Estlander 1929, 128. Estlander nämner inte Axel August Gottlund, som förmodligen mera än Arwidsson utvecklade den offentliga körsången såsom ett opinionsbildande instrument. Man kan anta att Estlander i sin relativt korta exposé förbisåg Gottlund, emedan han ansåg att denne var bara en udda fennoman; Stenius 1996, 294–296.

37 Estlander 1929, 128.

38 Estlander 1929, 129.

39 Estlander 1929, 129.

40 Estlander 1929, 128.

41 Estlander 1929, 130.

42 Estlander 1929, 130.

43 Estlander 1929, 128.

44 Estlander 1929, 129.

45 Estlander 1929, 132.

46 Estlander 1929, 130.

47 Estlander 1929, 132.

48 Estlander 1929, 156–244.

49 Estlander 1929, 166.

50 Studenterna protesterade 1832 mot att polisen hade förhört studenter, som ertappats när de kastade stenar på den ryska kyrkan (Estlander 1929, 169); 1837 splittrades avdelningarna, en åtgärd vars syfte var att universitetsledningen skulle kunna hålla bättre kontroll över studenterna. Kuratorerna avsåg sig sina uppdrag. Och studenterna vägrade delta i val av nya kuratorer. Konsistoriet utsåg Snellman till kurator för den ena av de två österbottniska avdelningarna. Men han avsåg sig uppdraget, varvid han dömdes för tjänstefel. Rektor gav inte Snellman tillstånd att föreläsa om den akademiska friheten (Estlander 1929, 169–170).

51 Estlander 1929, 170. Estlander nämner för 1830-talets del ett fall av ”icke-debatt”, en konstellation som påminner om Arwidssons vägran att diskutera med kejsaren, men med ombytta roller. Denna gång var det överheten som vägrar ge sig in på en ordväxling. Estlander skriver att ”(d)e gamla professorerna vid universitetet sågo – – med oblida ögon den unga kretsen kring Lördagssällskapet” och att professorerna tyckte att de gav uttryck för ”övermod, omogenhet och allsköns rabulism”. En speciell nagel i öga var Runebergs artiklar i *Helsingfors Morgonblad* där han angrep den romantiska litteraturen i Sverige (Estlander 1929, 167). Estlander skriver att den äldre generationens sätt att ”polemisera” var att vägra honom en position vid universitetet.

debattera. Hans tanke var att studenterna genom diskussioner skulle påverkas att leva ett sedligare leverne, en hållning som skulle ”komma inifrån, genom studenterna själva, ej genom de akademiska fädernas disciplinsreglementen och uppsikt”.⁵² Men den horisontella reciprocitetens mål var inte att legitimera olikheter, utan tvärtom att överkomma dem, förena studenterna i ett gemensamt nationellt uppdrag.

I Estlanders beskrivning av Snellmans verksamhet på 1830- och 1840-talet, den period som i allmänhet uppfattas som hans radikala period, kan man inte se att Snellman skulle vara särskilt intresserad av vad det finska folket sysslade med – så länge det visade patriotisk lojalitet, skötte sitt arbete och sin familj samt gav uttryck åt gudsfruktan. Enligt denna bild av Snellman, som står i överensstämmelse med en modern Snellmantolkning,⁵³ var han inte intresserad av medborgarnas reciproka participation i frivilliga samhällsprojekt. Att personer var av annan åsikt än han själv var en övergående företeelse, för filosofiskt sett hade nationen bara en religion, ett språk och en politisk hållning.

PIETISM

Att medborgarna kunde och *de facto* identifierade sig med olika ideologiska grupperingar noteras av Estlander för första gången i samband med den pietistiska väckelsen. Estlander skriver om pietisterna såsom ett samfällt tryck nedifrån. ”I överhetens ögon var pietismen en revolutionär rörelse på det andliga området, att likställas med de revolutionära rörelser, som samtidigt ute i Europa fortgingo på det politiska området. Präster harmades”.⁵⁴ Det var frågan om ”hemliga föreningar som organiserade sig på sidan om de lagliga församlingarna”. Men deras existens var icke desto mindre ett faktum, liksom också det faktum att inom dem fanns rivaliserande grupperingar. Estlander bestrider inte deras berättigande. ”Mellan Ruotsalainen och Renqvist uppkom tvist. Ruotsalainen fördömde brännvinsförbudet och knäböjningarna som yttre gudaktighet, Renqvist fördömde tungomålstalarna och deras ’språk-akademi’. På en marknad vid Suonenjoki i Savolax stodo skarorna mot varandra, samlade vid bron på var sin sida om landsvägen, i stark spänning”.⁵⁵ Våld

låg i luften. Livsstil stod mot livsstil. ”Debatten”, som kanske uttrycktes mera med kroppsspråk än genom en pro et kontra dialog var å andra sidan mera horisontell och demokratisk än vad den finska undersåten tidigare upplevt. Man stod på samma arena, landsvägskanten, och talade ett (kropp)språk som motparten kunde respondera på.

RUNEBERG

Johan Ludvig Runeberg är hjälten i Estlanders berättelse, inte panegyriskt, men en tydligt iakttagbar hjälte. För Estlander var Runeberg mera väckarklocka än Snellman. Han skriver att som informator i Ruovesi insåg Runeberg att det fanns ett fosterland som var värt att ”leva för och dö för”. Han skriver också att ”(d)et dröjde länge, innan det gick upp även för hans folk, som låg i domning och dvala landet runt”.⁵⁶ I enlighet med Estlanders berättelse införde Runeberg två nya element i beskrivelsen av den offentliga debattens villkor. För det första talar nu Estlander om att nå de breda lagren. Estlander skriver att det var med *Fänrik Ståhls sägner* som Runeberg för första gången riktade sig direkt till folket. Han skriver att Runeberg använde sig av en estetik, som han med rätta räknade med att skulle nå ut till folket, för det enda denna estetik förutsatte var att läsaren ägde ”en inre litterär bildning”.⁵⁷ Utgivningen av diktverket, som utkom i två delar, 1848 och 1860, betecknas av Estlander som en essentiell del av den nationella väckelsen, ett fullbordande av en historisk process: trots sina timida yttre manifestationer, var 1848 det år då den nationella väckelsen nådde hela den bildade klassen⁵⁸ och då folket fått ett nationellt program utformat i enlighet med en estetik som var möjlig för folket att tillägna sig – förutsatt att folket förstod svenska. Detta element, denna form av kommunikation, följde en traditionell, vertikal hörsamhetstradition. Men det speciella med detta fall var att folket nu tog emot det nationella budskapet, vilket vare sig Arwidsson eller Snellman hade lyckats med, anser Estlander.

Estlander ger inte de historiska aktörernas inbördes debatterande någon större betydelse för den nationella väckelsen. Detta element dyker upp två gånger före 1840-talet, och i bägge fallen såsom uttryck för oförverkligad diskussion: Arwidsson tala-

de inte med kejsaren och universitetsprofessorerna talade inte med Runeberg. I den första egentliga debatten, som Estlander bokför, uppträder Runeberg som den person som inleder ordväxlingen. I *Helsingfors Morgonblad* inför Runeberg artikeln ”Den gamla trädgårdsmästarens brev”, som är en uppgörelse med väckelsepoeten Lars Stenbäcks dikter, där denne, enligt Estlander, förkunnar att nationsbyggarprojektet är av ondo, för att den fäster människans uppmärksamhet vid världsliga ting, som Stenbäck finner ovidkommande i förhållande till det som är viktigt här i livet, det vill säga frälsningen. Estlander ger Stenbäck, som lämnade diktandet för att helt och hållet ägna sig åt andlig förkunnelse, erkännandet att han var ”full av eld och iver”. Om Runebergs text heter det att den var en ”gripande berättelse”. Estlander förklarar att denna debatt inte fördes bara i tidningspressen. ”Med stor spänning följde man denna polemik i våra bildade hem” och de flesta ställde sig på Runebergs sida.⁵⁹ Också för Runebergs del fortsatte debatten utanför redaktionen. Estlander skriver att när Runeberg och Stenbäck stötte på varandra i Helsingfors skulle Runeberg ha sagt: ”Ja, ja Lasse, visst kommer du till himmelriket, men nog får du en risbastu av Vår herre för att du övergivit poesin”.⁶⁰

Det nya med denna publika ordväxling var att två av civilsamhällets aktörer argumenterade mot varandra i syfte att övertyga varandra och inte i syfte att mobilisera en allmän opinion mot styrelsen. Tyngdpunkten var förlagt till medborgarsamhället, inte i den vertikala relationen mellan överhet och medborgarsamhälle. Det vore emellertid fel att påstå att Estlander här blåser upp denna ordväxling såsom en epokgörande händelse i den offentliga debattens historia. Tvärtom, händelsen framställs som en tämligen vardaglig tilldragelse, som bland annat innehåller den kärvänliga anekdoten om att Stenbäck hade en risbastu att vänta.

SLUTKOMMENTAR

Med denna studie av Estlanders framställning av Finlands historia har jag velat belysa i vilken utsträckning man i Finland uppfattat debatten som en särskild form av kommunikation och samhällspraktik, eventuellt som någonting viktigt, eventuellt

som en företeelse och praktik som har ett egenvärde. Jag har valt Estlanders text, men kunde likväl ha valt en annan stor berättelse. Jag har frågat mig om man kan se att Estlander i sitt tänkande har ett ord/begrepp för en situation där aktörer med olika åsikt försöker komma tillrätta genom att ingå en verbal pro et contra argumentation med varandra. Estlander noterar att hans speciella hjälte, Johan Ludvig Runeberg, var en banbrytande hjälte också när det gällde att införa en publik pro et contra diskussion. Men trots att Estlander här vänder ett blad i den finska debattens historia blir detta på intet sätt understruket. Detta kan tolkas så att Estlander ändå var trogen en finsk-nationell allmän strävan att konsolidera den finska politiska kulturen i enlighet med en konvergens- och konsensus strategi. Också han tyckte att kom-kutera var viktigare än dis-kutera.

Här bör tilläggas att den metod jag här har använt tagit i sikte på att identifiera och beskriva Estlanders behandling av olika typer av situationer där historiska aktörer varit av olika åsikt. En djupare förståelse för Estlanders kategoriseringar skulle kräva en bredare historiografisk kontextualisering. Det skulle kräva att analysen skulle sättas in i sitt 1920-tals historiska sammanhang med rivaliserande stora narrationer om Finlands historia, framförallt de fennomanska stora berättelserna.

LITTERATUR

BALL, TERENCE

2009 ”Political Parties and the Legitimacy of Opposition”. *Discourses on Tolerance and Intolerance in European Enlightenment*. Ed. Hans Erich Bödeker et al. Toronto: University of Toronto Press.

52 Estlander 1929, 168.

53 Se Jalava 2006.

54 Estlander 1929, 202.

55 Estlander 1929, 203.

56 Estlander 1929, 161.

57 Estlander 1929, 175–177.

58 Estlander 1929, 178.

59 Estlander 1929, 207.

60 Estlander 1929, 207.

- BERGSTRÖM, GÖRAN & BORÉUS, KRISTINA (RED.)
 2005 *Textens mening och makt: Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- DEIMLING, B.
 1995 ”Den medeltida kyrkoportalens rätthistoriska betydelse”. *Romanik: arkitektur, skulptur, måleri*. Ed. R. Toman. Översatt från tyskan av S.G. Vahlne. Königs-winter: H. F. Ullmann.
- DUNN, JOHN
 2005 *Setting the People Free: The Story of Democracy*. London: Atlantic.
- ERKKILÄ, TERO
 2010 *Reinventing Nordic Openness: Transparency and State Information in Finland*. Acta Politica 40. Department of Economic and Political Studies. Helsinki: University of Helsinki.
- ESTLANDER, BERNHARD
 1929 *Elva årtionden ur Finlands historia I: 1808–1878*. Helsingfors: Söderström.
- HUHTA, ILKKA
 2001 ”Täällä on oikea Suomenkansaa”: *Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 186. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- HÄKKINEN, KAISA
 1987 *Etymologinen Sanakirja*. Porvoo: WSOY.
- IHALAINEN, PASI
 2010 *Agents of the People: Democracy and Popular Sovereignty in British and Swedish Parliamentary and Public Debates, 1734–1800*. Leiden: Brill.
- ITKONEN, TERHO
 1969 ”Erään partisiippityypin taustaa”. *Virittäjä* 73, 118–155.
- JALAVA, MARJA
 2006 *J. V. Snellman: Mies ja suurmies*. Helsinki: Tammi.
- JUSSILA, RAIMO
 1998 *Vanhat sanat: Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAINE, ESKO M.
 1996 *Yksimielisyyden sota – pietismi: Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvuhaan*. Helsinki.
- NIELSEN, NIELS KAYSER
 2009 *Bonde, stat och hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietisme til 2. verdenskrig*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- STENIUS, HENRIK
 1987 *Frivilligt – jämlikt – samfällt: Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genom-brott*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 545. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- 1996 ”Körens röst”. *Boken om vårt land 1996: Festskrift till professor Matti Klinge. Juhlakirja professori Matti Klingelle 31. VIII.1996*. Red. Kerstin Smeds, Rainer Knapas & John Strömberg. Helsinki: Otava.
- 2010 ”Nordic Associational Life in a European and an Inter-Nordic Perspective”. *Nordic Associations in a European Perspective*. Ed. Risto Alapuro & Henrik Stenius. European Civil Society 8. Baden-Baden: Nomos.
- TOMMILA, PÄIVIÖ
 1988 ”Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet”. Päiviö Tommila, *Suomen lehdistön historia* 1. Kuopio: Kustannuskiila.
- TOPELIUS, ZACHARIAS
 1902 ”Vincent Vågbrytaren”. *Noveller* III. Stockholm: Edlund.
- WIDÉN, BILL
 2002 *Predikstolen som massmedium i det svenska riket från medeltiden till stormaktstidens slut*. Åbo: Åbo Akademi.
- ZILLIACUS, CLAS
 1985 ”Pressen som statsmakt”. Clas Zilliacus & Henrik Knif, *Opinionens tryck: En studie över pressens bildningsskede i Finland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 526. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- ÖNNERFORS, ANDREAS
 – *Svenska Pommern: Kulturmöten och identifikation 1720–1815*. Lund: Avdelning för idé- och lärdomshistoria, Lunds Universitet.